

1. SPINOZOVO ŽIVLJENJE

NIETZSCHE JE DOBRO OPAZIL, kaj tvori skrivnost življenja filozofa, saj ga je sam živel. Filozof seže po asketskih krepostih: skromnosti, ubožnosti, neomadeževanosti, da bi jih podredil čisto posebnim, nezaslišanim ciljem, ki so v resnici prav malo asketski.¹ Iz njih naredi izraz svoje edinstvenosti. Pri njem to niso moralni cilji niti religiozna sredstva za neko drugo življenje, ampak so bolj »učinki« same filozofije. Kajti za filozofa *drugo* življenje sploh ne obstaja. Skromnost, ubožnost, neomadeževanost odslej postanejo učinki nekega posebno bogatega in preobilnega življenja, dovolj močnega, da si osvoji mišljenje in si podredi vsak drug vzgib – kar Spinoza imenuje Narava: življenje, ki se ne odvija več iz potrebe, glede na sredstva in cilje, ampak izhaja iz produkcije, produktivnosti, moči, glede na vzroke in učinke. Skromnost, ubožnost, neomadeževanost so filozofov način, na katerega postane Veliko Bitje in iz svojega lastnega telesa naredi svetišče nečesa, kar je preponosno, prebogato, preveč čutno. Kdor napada filozofa, si zato nakoplje sramoto napadanja skromne, ubožne in nedolžne ovojnice, kar še pomnoži nemočen bes; in čeprav prejme vse udarce, filozofa nikakor ni mogoče zajeti.

V tem je ves pomen filozofove samote. Kajti filozof se ne more popolnoma vključiti v nobeno okolje in nobenemu ne ustreza. Najboljše pogoje za življenje ali, bolje, preživetje nedvomno najde v demokratičnih in svobodomiselnih okoljih. Toda ta okolja so

¹ Nietzsche, *H genealogiji morale*, III. [Slov. prev. Teo Bizjak, Slovenska matica, Ljubljana 1988. Besedilo v oglatih oklepajih in opombe, ki so označene z zvezdico, so uredniški oz. prevajalski dodatek.]

zanj zgolj jamstvo, da zlobneži ne bodo mogli zastrupiti ali pohabiti življenja in ga ločiti od moči mišljenja, ki vodi nekoliko dlje kakor cilji države, družbe in v splošnem vsakega okolja. Spinoza bo pokazal, da gre v vsaki družbi za pokoravanje in za nič drugega: zaradi tega so pojmi krivde, pozitivne in negativne zasluge, dobrega in zla izključno družbeni, saj se nanašajo na pokorščino in nepokorščino. Najboljša družba bo torej tista, ki bo moč mišljenja izvzela dolžnosti pokornosti in se bo v svojem lastnem interesu varovala tega, da bi moč mišljenja podredila uravnavanju države, ki velja zgolj za dejanja. Kolikor je misel svobodna, torej živa, ni še nič zavoženo; ko misel preneha biti svobodna, so možna in že udejanjena tudi vsa druga zatiranja, vsakršno dejanje postane kaznivo, ogrožena so vsa življenja. Gotovo drži, da najbolj naklonjene pogoje filozof najde v demokratični državi in svobodomiselnih okoljih. Toda v nobenem primeru ne zamenja svojih ciljev s cilji neke države niti z nameni nekega okolja, saj v mišljenju zbuja sile, ki uhajajo tako pokoravanju kot graji, in snuje podobo življenja onstran dobrega in zla, podobo rigorozne nedolžnosti brez zasluge in krivde. Filozof lahko prebiva v različnih državah, obiskuje različna okolja, toda vse to kot puščavnik, senca, popotnik, najemnik opremljenih penzionov. Zato si ne smemo predstavljati, da je namen Spinozovega pretrganja vezi z domnevno zaprtim judovskim okoljem vstop v domnevno odprta svobodomiselnina okolja, okolja liberalnega krščanstva, kartezijanstva, buržoazije, naklonjene bratoma de Witt ... Kamorkoli namreč odide, z večjimi ali manjšimi obeti uspeha hoče in zahteva le, da ga tolerirajo, njega in njegove nenavadne cilje, in glede na to toleranco sodi o stopnji demokracije, o stopnji resnice, ki jo neka družba lahko prenese, ali pa nasprotno, o nevarnosti, ki preti vsem ljudem.

Baruch de Spinoza se rodi leta 1632 v judovski četrti Amsterdama, v družini premožnih trgovcev španskega ali portugalskega porekla. V judovski šoli se uči teologije in trgovstva. Od trinajstega leta dela v trgovski hiši svojega očeta in obenem nadaljuje svoje šolanje (ob očetovi smrti leta 1654 skupaj z bratom prevzame njeno vodenje do leta 1656). Kako opravi počasno filozofsko preobrazbo, ki povzroči njegovo prekinitev stikov z judovsko skupnostjo, s posli in ga vodi k izobčenju leta 1656? Amsterdamske

skupnosti si ne smemo predstavljati kot homogene; v njej je toliko razlik, interesov in ideologij kakor v krščanskih okoljih. Večinoma jo sestavljajo nekdanji marani, se pravi Judje, ki so v Španiji in na Portugalskem na zunaj prakticirali katolicizem in ki so morali ob koncu 16. stoletja zapustiti domovino. Tudi tisti med njimi, ki so iskreno privrženi svoji veri, so prežeti s filozofsko, znanstveno in medicinsko kulturo, ki ne shaja brez težav s tradicionalnim rabin-skim judovstvom. Zdi se, da je bil skeptik tudi Spinozov oče, a je imel kljub temu pomembno vlogo v sinagogi in judovski skupnosti. V Amsterdamu se nekateri niso spraševali zgolj o vlogi rabinov in tradicije, temveč tudi o pomenu samega Svetega pisma: Uri-el da Costa bo leta 1647 obsojen, ker je zanikal nesmrtnost duše in razodete postave in ker je priznaval zgolj naravno pravo; in še zlasti to velja za Juana de Prada, ki mu je bilo leta 1656 naloženo kesanje in je bil nato izobčen, obtožen zatrjevanja, da duše umrejo skupaj s telesom, da lahko o božji eksistenci govorimo samo na filozofski način in da je vera nekoristna.² Nedavno objavljeni dokumenti pričajo o tesnih vezeh Spinoze s Pradom; pomislili bi lahko, da sta bila oba primera povezana. Če je bil Spinoza obsojen še strožje in od leta 1656 izobčen, se je to zgodilo, ker se ni hotel pokesati in si je sam prizadeval za prelom. Zdi se, da so rabini tudi v njegovem primeru, tako kakor v mnogih drugih, skušali doseči pobot. Toda namesto da bi se kesal, je Spinoza napisal *Zagovor za utemeljitev izstopa iz Sinagoge* ali vsaj osnutek prihodnje *Teološko-politične razprave*. Dejstvo, da je bil Spinoza rojen v Amsterdamu in da je bil otrok skupnosti, je moralo njegov primer še poostriti. Življenje v Amsterdamu je zanj postalo težavno. Morda je v Leiden krenil, da bi nadaljeval s študijem filozofije, po poskusu umora, ki ga je izvršil nek fanatik. Nastanil se je v njegovem predmestju, v Rijnsburgu. Pripovedujejo, da je Spinoza ohranil plašč, ki ga je razparal sunek noža, da bi si bolje zapomnil, da ljudem razmišljanje ni vedno ljubo; zgodi se, da filozof konča na procesu, mnogo redkeje pa, da za začetek doživi izobčenje in poskus umora.

Če verjamemo, da je nujno sklicevati se na vplive liberalnega krščanstva, da bi nekako od zunaj pojasnili Spinozov prelom,

² Prim. I. S. Révah, *Spinoza et Juan de Prado*, Mouton, 1959.

potem ne razumemo niti raznovrstnosti judovske skupnosti niti tega, kako nastane filozof. Nedvomno je Spinoza še za časa življenja svojega očeta obiskoval učne ure v šoli Van den Endeja v Amsterdamu, kamor je hodilo mnogo mladih Judov, ki so se v njej učili latinščine, osnovnih pojmov kartezijanske filozofije in znanosti, matematike in fizike: nekdanji jezuit Francis Van den Ende je hitro pridobil sloves ne samo kartezijanca, temveč tudi svobodnega misleca, ateista in celo političnega agitatorja (usmrčen bo leta 1674 po uporuh viteza Rohanskega)³. Nedvomno je tudi Spinoza obiskoval liberalne in protiklerikalne kristjane, kolegijante in menonite, ki sta jih navdihovala nekakšen panteizem in pacifistični komunizem. Spinoza jih je moral ponovno srečati v Rijnsburgu, ki je bil eno od njihovih središč: povezal se je z Jarigom Jellesom, Pietrom Ballingom, Simonom de Vriesom in s »progresističnim« založnikom Janom Rieuwertzom (pismo Spinoze Oldenburgu iz leta 1665 priča o pacifizmu, pismo Jellesu iz leta 1671 pa o komunitarni niti). Vendar se zdi, da je Van den Ende ostal povezan z neko obliko katolicizma, ne glede na vse težave tega bogoslužja na Nizozemskem. Kar se tiče filozofije menonitov in kolegijantov, jo Spinozova krepko preseže tako s svojo religiozno kritiko, kakor z etičnim pojmovanjem in politično naravnostjo. Bolj kakor o vplivu menonitov ali celo kartezijancev moramo razmišljati o tem, da se je Spinoza po naravi stvari usmeril k najbolj tolerantnim okoljem, najdovzetnejšim za sprejetje izobčenca, Juda, ki je zavrnil tako krščanstvo kakor judaizem, iz katerega je izhajal, in je svoj prelom dolgoval le samemu sebi.

Med številnimi pomeni judovskega izobčenja je bil tudi ekonomski in politični. Šlo je za precej pogost ukrep, ki ga je bilo pogosto mogoče preklicati. Ker veljaki skupnosti niso imeli državne oblasti, je bil to njihov edini ukrep, s katerim so kaznovali tiste, ki so se izognili plačevanju denarnih prispevkov ali celo političnim ortodoksijam. Prav tako kot veljaki kalvinistične stranke so tudi judovski veljaki ohranili nezmanjšano sovraštvo do Španije in Portugalske, bili so politično povezani s hišo Oranskih,

³ Roman *Lautréamont* Eugèna Suea Van den Endeja uprizori v njegovem delovanju demokratskega zarotnika.

ekonomsko pa z Vzhodnoindijsko trgovsko družbo (rabin Manases ben Israël, ki je bil eden od Spinozovih učiteljev, je leta 1640 za las ušel izobčenju, ker je kritiziral Vzhodnoindijsko družbo; člani sveta, ki je obsodil Spinozo, so bili privrženci rodbine Oranskih, prokalvinisti, protišpansko naravnani in večinoma delničarji Družbe). Spinozove vezi z liberalci, njegova naklonjenost republikanski stranki Jana de Wittta, ki je zahtevala ukinitve velikih monopolov – vse to je iz Spinoze naredilo upornika. Poleg tega pa Spinoza ne pretrga vezi zgolj z verskim okoljem, temveč tudi z ekonomskim in opusti očetove posle. Nauči se brusiti leče, postane obrtnik, filozof-obrtnik, opremljen z rokodelsko obrtjo, sposoben slediti in dojeti razvoj optičnih zakonov. Tudi riše; njegov zgodnji biograf Colerus poroča o tem, da je narisal samega sebe v drži in obleki neapeljskega revolucionarja Masaniella.⁴

V Rijnsburgu Spinoza svojim prijateljem v latinščini predstavi to, kar bo kasneje postala *Kratka razprava*. Prijatelji zapisujejo pripombe, Jelles pa prevaja v holandsščino; morda Spinoza narekuje tudi nekatera besedila, ki jih je napisal že pred tem. Okrog leta 1661 napiše *Razpravo o izboljšavi uma*, ki jo prične z nekakšnim duhovnim itinerarijem (po menonitskem običaju) in v njegovo središče postavi obsodbo premožnosti. Ta *Razprava*, sijajna razgrnitev spinozistične metode, ostane nedokončana. Okrog leta 1663 Spinoza mladeniču, s katerim skupaj živita in ki mu po eni strani zbuja upanje, po drugi pa mu je nadležen, predstavi *Principe Descartesove filozofije* in jim doda kritično preiskavo sholastičnih pojmov (*Metafizične misli*): Rieuwertz knjigo objavi, Jelles priskrbi denar, Balling pa jo bo prevedel v holandsščino. Predgovor napiše Louis Meyer, zdravnik, poet in organizator novega gledališča v Amsterdamu. S *Principi* se Spinozovo »profesorsko« delo konča. Malo mislecev se je izognilo vsaj kratkotrajni skušnjavi, da bi bili izpovedovalci svojih lastnih odkritij, seminarski skušnjavi zasebnega duhovnega poučevanja. Toda načrt in začetek del na *Etiki* (od leta 1661) sproži Spinozov prehod v neko drugo razsežnost, v nek drug element, ki, kot bomo videli, ne more biti več razsežnost ali element

⁴ Gravura, ki jo hranijo v Amsterdamu (kabinet gravur v Rijksmuseumu), naj bi bila reprodukcija tega portreta.

»predstavitve«, niti metodične. Morda je to razlog, da *Razpravo o izboljšavi* Spinoza pusti nedokončano, in je navkljub svojim kasnejšim namenom ne bo nikoli uspel nadaljevati.⁵ Ne gre misliti, da je bil Spinoza v svojem kvaziprofesorškem obdobju kdajkoli kartezijanec. Že *Kratka razprava* trasira razmišljanje, ki kartezijanstva ne uporablja kot sredstva uničevanja, ampak prečiščevanja celotne sholastične, judovske in renesančne misli, da bi iz njih izvlekla nekaj temeljito novega, kar pripada samo Spinozi. Kompleksno razmerje med razgrnitvijo *Principov* in *Metafizičnimi mislimi* priča o dvojnosti te igre, v kateri je kartezijanstvo uporabljeno kot sito, toda tako, da iz tega vznikne neka nova čudovita sholastika, ki nima nobenega opravka s staro in tudi s kartezijanstvom ne. Kartezijanstvo nikoli ni bila Spinozova misel, vstopilo je bolj kot retorika, uporabil ga je kot retoriko, ki jo je potreboval. Toda vse to dobi svojo dokončno obliko šele v *Etiki*.

Leta 1663 se Spinoza namesti v Voorsburgu, predmestju Haaga. Kasneje se bo nastanil v prestolnici. Kar opredeljuje Spinozo kot popotnika, niso razdalje, ki jih prepotuje, ampak njegova pripravljenost, da najema opremljene penzije, odsotnost navezanosti, odsotnost posesti in lastnine po tem, ko se je odpovedal nasledstvu očeta. Nadaljuje *Etiko*; od leta 1661 pisma Spinoze in njegovih prijateljev kažejo, da so slednji s tem, kar je predmet obravnave prve knjige, na tekočem. Simon de Vries leta 1663 poroča o kolegiju, katerega člani berejo in komentirajo besedila, ki jih pošilja Spinoza. Čeprav Spinoza svoje misli zaupa skupini prijateljev, jih prosi, naj ohranijo njihovo tajnost, naj bodo nezaupljivi do tujcev, tako kakor bo to prosil tudi Leibniz leta 1675. Razlog za njegovo nastanitev v bližini Haaga je verjetno političen: bližina glavnega mesta je zanj nujna, da bi se približal dejavnim liberalnim krogom in izstopil iz politične ravnodušnosti kolegijantske skupine. Situacija med dvema velikima strankama, kalvinistično in republikansko, je sledeča: prva ostaja zavezana témam boja za neodvisnost, vojne politike,

⁵ Natančnejši razlog za opustitev *Razprave o izboljšavi* moramo iskati v teoriji »občih pojmov«, v obliki, v kateri se pojavi v *Etiki* in ki naredi nekatere teze *Razprave* odvečne ali neuporabne (prim. 5. pogl.).

ciljem hiše Oranskih, oblikovanju centralistične države. Republikanska stranka pa ostaja zavezana politiki miru, deželski organizaciji in razvoju liberalnega gospodarstva. Strastnemu in bojevitemu vodenju monarhije Jan de Witt postavi nasproti razumno vodenje republike, ki se opira na *naravno in geometrijsko* metodo. Toda uganka se zdi tale: ljudje so ostajali zvesti kalvinizmu, rodbini Oranskih, nestrpnosti in vojni naravnosti. Od leta 1653 je Jan de Witt veliki *pensionnaire* Nizozemske. Toda republika vendarle ostane še naprej republika, nepričakovano in po naključju, bolj zaradi odsotnosti kralja kakor po izbiri, in ljudje je ne sprejemajo z odobravanjem. Ko Spinoza govori o škodljivosti revolucij, ne smemo pozabiti, da revolucijo pojmuje glede na razočaranja, ki jih je povzročila Cromwellova, in bojazni, ki jih je vzbujala možnost državnega udara rodbine Oranskih. »Revolucionarna« ideologija je tedaj prežeta s teologijo in pogosto, na primer v kalvinistični stranki, v službi politike reakcije.

Tako ne preseneča, da Spinoza leta 1665 začasno prekine *Etiko* in se loti pisanja *Teološko-politične razprave*, ki zastavlja naslednja poglobitna vprašanja: zakaj so ljudje tako globoko nerazumni? Zakaj si lastno suženjstvo štejejo v čast? Zakaj se ljudje borijo »za« svoje suženjstvo, kot da bi to bilo njihova svoboda? Zakaj svoboda ni zelo težko le izbojevati, temveč tudi prenašati? Zakaj vera, ki se sklicuje na ljubezen in veselje, podpihuje vojno, nestrpnost, zlonamernost, sovraštvo, žalost in kes? *Teološko-politična razprava* izide leta 1670 brez imena avtorja in kot lažna nemška izdaja. Toda avtorja so hitro ugotovili; malo je knjig, ki bi izzvale toliko ovržb, izobčenj, žalitev in prekletstev: Judje, katoliki, kalvinisti in luteranci, vsi dobronamerni krogi, tudi kartezijanci – vsi ti so kar tekmovali v obtožbah. Od tistega trenutka izrazi, kot sta »spinozizem« in »spinozist«, postanejo zmerljivke in grožnje. Obtoževani so celo Spinozovi kritiki, osumljeni nezadostne neprizanesljivosti. Nedvomno so med temi kritiki tudi nekateri zmedeni liberalci in kartezijanci, ki pa s svojim sodelovanjem v napadu le dokazujejo svojo ortodoksnost. Eksplozivna knjiga, ki za vedno ohranja svoj eksplozivni naboj: še danes *Teološko-politične razprave* ne moremo brati, ne da bi v njej odkrili funkcije filozofije kot radikalnega podviga demistifikacije, oziroma kot znanosti »učinkov«. Nedavni